

Eerlijk zullen we alles verdelen: referentienormen als startpunt

De laatste jaren stellen steeds meer gemeenten referentienormen op voor (maatschappelijke) voorzieningen, waarin staat hoeveel vierkante meter van een bepaalde voorziening nodig is voor een x-aantal inwoners of een x-aantal woningen. Met referentienormen worden oplossingen gezocht voor de huidige druk op voorzieningen: de verschraling van het voorzieningenaanbod in bestaand gebied en onvoldoende voorzieningen bij gebiedsontwikkeling. De pragmatische en cijfermatige totstandkoming van referentienormen geven inzicht en overzicht, maar geven gemeenten onvoldoende houvast. Met als gevolg dat gemeentelijke ambities sneuvelen tijdens ontwikkelprocessen. Een bredere benadering van voorzieningen en het expliciteren van een verdelingsprincipe vergroten de kans op realisatie van passende voorzieningen, juist ook in samenwerking met ontwikkelende partijen.

David ter Avest

Dit artikel staat allereerst stil bij de opkomst, vorm en invulling van gemeentelijke referentienormen. Vervolgens wordt het concept van de sociaalfysische infrastructuur geïntroduceerd om vanuit een breder en kwalitatief perspectief oog te hebben voor voorzieningen. Ten slotte wordt de doelmatigheid van gemeentelijke referentienormen besproken en gepleit voor het expliciteren van een verdelingsprincipe.

INLEIDING

De laatste jaren ontwikkelen steeds meer gemeenten referentienormen, vanuit het idee om hiermee weloverwogen beslissingen te kunnen nemen over welke voorzieningen waar nodig zijn (Fennema & Postma, 2024). Voorzieningen als de huisarts, de bibliotheek, maar ook het park en de sporthal, groeien niet (vanzelf) evenredig mee met de groei van de bedrijfs- en woningvoorraad. Referentienormen zijn te zien als een update van vroegere rekenmethodes voor de behoefte-raming van maatschappelijke voorzieningen (gemeente Amsterdam, 2018).

Een beperkt, maar toenemend aantal gemeenten in Nederland stelt inmiddels deze referentienormen op. Doorgaans gericht op maatschappelijke voorzieningen: voorzieningen waarvoor gemeenten direct of indirect verantwoordelijk

zijn. Bij het opstellen van referentienormen worden ze dikwijls geadviseerd door commerciële bureaus die gebruikmaken van GIS, spreidingskaarten, dashboards, Excel-sheets en andere tools om te komen tot een datagedreven onderbouwing voor een ‘completer’ voorzieningenniveau. Vervolgens kan worden uitgerekend hoeveel vierkante meter van welke voorzieningen nodig is bij de realisatie van een x-aantal woningen of voor een x-aantal inwoners: de referentienormen. De berekende voorzieningen worden vervolgens vertaald naar bijvoorbeeld ruimtereserveringen of voorzieningenprogramma's en uitgewerkt in bijvoorbeeld omgevingsvisies, prestatieafspraken, selectiecriteria of in tenders.

De aandacht voor referentienormen is te zien als een reactie op de huidige druk op voorzieningen, zowel in bestaand gebied als in nieuwe gebieden. Verschraling van het voorzieningenaanbod leidt tot minder mogelijkheden voor bewoners om anderen te ontmoeten, (informele) ondersteuning te ontvangen of zich in te zetten voor de buurt (Pinkster, 2020; RLI, 2020). Recente onderzoeken zien verschraling van (publieke) voorzieningen als democratische verwaarlozing (Voogd & Cuperus, 2021) en als een van de oorzaken van maatschappelijk onbehagen (Van den Berg & Kok, 2021), zowel in steden als in ‘de regio’ (RLI, ROB & RVS, 2023).

Bovendien kan verschraling van het voorzieningen-aanbod leiden tot ruimtelijke ongelijkheid (Bijlsma & Van Duinen, 2021): het maakt steeds meer uit waar je woont in hoeverre er wel of niet plekken zijn om te kunnen meedoen in de samenleving.

Voor gemeenten is het een uitdaging om grip op het stedelijke voorzieningenniveau. Zo worstelt Gemeente Rotterdam met het op peil houden van maatschappelijke voorzieningen en het wel of niet 'uitbesteden' van maatschappelijke functies aan ontwikkelaars (Van den Ende, 2025). In Amsterdam concludeert de Rekenkamer (2025) dat de gemeentelijke ambities niet in evenwicht zijn met de (financiële) mogelijkheden.

Voor dit artikel is een literatuurstudie verricht gericht naar de verdeling van (maatschappelijke) voorzieningen. Hiervoor zijn wetenschappelijke artikelen geraadpleegd binnen de concepten *spatial justice* en *social infrastructure*. Voor de Nederlandse context is een documentenstudie verricht, omdat referentienormen zoals die in Nederland worden gehanteerd elders in beperkte mate lijken te bestaan. Doordat gemeentelijke referentienormen in beperkte mate zijn opgesteld en toegankelijk gemaakt, zijn overwegend documenten van de G4 bestudeerd. Aansluitend zijn enkele webinars gevolgd waarin dit relatief nieuwe thema vanuit verschillende perspectieven is besproken.

REFERENTIENORMEN

ALS KWANTIFICERINGSTOOL

Referentienormen worden zowel ten gunste van het voorzieningenniveau in bestaand gebied ontwikkeld, als voor gebiedsontwikkelingsprojecten. In bestaande gebieden staat het voorzieningenniveau met name onder druk doordat veel voorzieningen de afgelopen decennia zijn wegbezuinigend, gesloten of geconcentreerd op een beperkter aantal locaties. Maatschappelijk vastgoed werd verkocht, buurthuizen en wijkbibliotheken moesten sluiten en ondanks dat – als reactie hierop – ondernemende bewoners zelf ontmoetingsplekken als wijktuinen, dorps-huizen en leeszalen startten, is het voorzienin-

genniveau afgenomen. Verdichting in wijken en buurten kan deze afname versterken. Wat betreft nieuwe gebieden zien we eveneens een alarme-rend beeld, getuige recente media-aandacht: een huisarts die noodgedwongen in een hotel zetelt, een nieuwbouwwijk met nauwelijks ontmoetingsplekken of een nieuwbouwwijk zonder winkelcentrum. De woningbouwambities, gecombineerd met de gemeentelijke wens om gemengde woon-werkgebieden te ontwikkelen, vragen extra aandacht voor het ontwikkelen van een passend voorzieningenniveau om te komen tot een 'complete' wijk of buurt (Rekenkamer Amsterdam, 2025).

Verschillende onderzoekers benadrukken het belang van een dusdanige verdeling van voorzieningen waardoor iedereen er toegang tot heeft (Soja, 2009; Setianto & Gamal, 2021; Hussaini et al., 2022). Davern et al. (2018) zien in de stads-ontwikkeling twee verschillende benaderingen om deze verdeling te plannen: *access-based* en *population-based* (Davern et al., 2018).

De *access-based* benadering stelt niet de aanwezigheid, maar de afstand tot voorzieningen centraal. Eén basisschool per 425 kinderen is een norm die in Nederland doorgaans wordt gehanteerd, maar hoe nabij is deze basisschool daadwerkelijk? Een bekende invulling van deze toegangsbenadering is het concept van de 15-minutenstad. Dit concept stelt dat dagelijkse voorzieningen wandelend of fietsend binnen een tijdsbestek van vijftien minuten bereikbaar moeten zijn (Moreno, 2024). Parijs is de prominentste stad waar dit concept wordt toegepast, met 'extra' specifieke richtlijnen zoals dat elke Parijzenaar op 5 minuten lopen een bakker, kiosk en apotheek heeft. Deze toegangsbenadering is vooral interessant voor kleine kernen en dorpen. Op basis van het inwoneraantal kan bijvoorbeeld een apotheek niet als nodig worden berekend, terwijl dit vanuit toegankelijkheid wel noodzakelijk kan worden geacht.

De gemeentelijke referentienormen, zoals we ze in Nederland kennen, zijn te zien als een popu-

lation-based benadering. Voorzieningen worden gekwantificeerd op basis van inwonersaantallen of (omgerekend naar) woningen (zie tabel 1). Het is de aanwezigheid van een voorziening die telt. Deze benadering past bij dichtbevolkte steden en nieuwe gebieden.

TABEL 1 ► VOORBEELDEN VAN REFERENTIENORMEN

Ateliers	48 m² per 1000 woningen
Bomen	Zicht op 3 bomen per 1 woning
Diëtist	0,003 m² per woning
Groen	73 m² per 1 woning
Musea	200 m² per 1000 woningen
Buurtcentra	0,075 m² per 1 inwoner
CJG	340 m² per 10.000 inwoners
Huisarts	1 per 2100 inwoners
Sporthal	1 per 17.500 inwoners
Sportvloer	0,15 m² per 1 inwoner

Bij de bepaling van referentienormen wordt vaak gekeken naar bestaand beleid, landelijke normen en dichtheden, benchmarks en normen die ‘vanuit de praktijk’ worden toegevoegd. Het opstellen van referentienormen kent zodoende een pragmatische aanpak. Sommige referentienormen zijn afgeleid van landelijke richtlijnen. Zo zijn referentienormen voor huisartsen in veel gevallen een afgeleide van GGD-richtlijnen en wordt voor de richtlijn voor speelruimte de landelijke ‘Jantje-Betonnorm’ gehanteerd om vervolgens 3% van de buitenruimte in woonwijken in te richten als speelruimte. Daarnaast zien we dat enkele gemeenten hun referentienormen uitsplitsen en differentiëren. Dit gebeurt bijvoorbeeld naar woonmilieus (‘grootstedelijk’, ‘luwe stadsbuurt’), naar type wijk (‘zwakke wijk’, ‘sterke wijk’) en naar (woon)leefstijl (‘eigenzinnige bewoner’, ‘gezellige bewoner’). Ten slotte zien we ook het onderscheid in buurt- of wijkvoorzieningen en bovenwijkse of wijkoverstijgende voorzieningen.

De uitwerking van gemeentelijke referentienormen is per gemeente verschillend, resulterend in diverse lokale interpretaties. Zo vertaalt de gemeente Utrecht referentienormen naar een zoge-

heten barcode, hanteert de gemeente Groningen een wijkkompas, gemeente Amersfoort voorzieningsscan, gemeente Zwolle een arrangementmonitor en werkt gemeente Delft vanuit het concept ‘stedelijk programmeren’ aan het voorzieningenniveau in de gemeente. De zoektocht naar passende voorzieningen kent inmiddels vele, soms wat arbitraire variaties.

SOCIAAL-FYSIEKE INFRASTRUCTUUR ALS VERBREDE KIJK

Naast de variatie aan gemeentelijke referentienormen, verschillen per gemeente ook de opgenomen voorzieningen en de bijbehorende kwantificering. Gemeenten nemen in hun referentienormen doorgaans voorzieningen op waarin de gemeente een rol heeft of een rol voor zichzelf ziet – ook wel de maatschappelijke voorzieningen genoemd. Dit zijn voorzieningen die binnen het maatschappelijk vastgoed zijn te scharen, zoals een buurthuis, bibliotheek, zwembad en sporthallen, alsook meer specifieke voorzieningen, zoals scouting, kinderboerderijen, hospice en kunst in de openbare ruimte. Voor een klein aantal van deze voorzieningen hebben gemeenten een wettelijke taak, zoals voor de huisvesting van primair, voortgezet en speciaal onderwijs. Voor de huisvesting van bijvoorbeeld huisartsen, tandartsen en de kinderopvang is er geen gemeentelijke taakstelling.

Het concept van de sociaal-fysieke infrastructuur biedt verbreding van de focus op maatschappelijke voorzieningen. De sociaal-fysieke infrastructuur is de verzameling van fysieke plekken die allerlei vormen van sociale verbindingen, sociale interactie en persoonlijke ontplooiing mogelijk maken (Ter Avest, 2024). De term is afgeleid van het internationaal gehanteerde en populaire concept social infrastructure (Klinenberg, 2018; Latham & Layton, 2022; Enneking et al., 2025) en benadrukt de fysieke dimensie in plaats van de louter sociale dimensie (RMO, 2000).

De sociaal-fysieke infrastructuur bevat, naast publieke plekken, ook (semi)publieke en commercieel plekken (Latham & Layton, 2022; Whittington

et al., 2024). Semi-publieke ruimten zijn plekken die zowel privé als openbaar toegankelijk kunnen zijn en in publieke of private eigendom (Ter Avest & Helleman, 2023). Denk aan galerijen en trappenhuizen van een woongebouw, de zitjes in een winkelcentrum, de gemeenschappelijke entree van een flat, hofjes en binnentuinen of de lobby van een hotel. Plekken die geen strikt maatschappelijke functie hebben, maar wel zo kunnen worden ervaren. Commerciële plekken die van maatschappelijke waarde zijn en onze sociaal-fysieke infrastructuur mede vormen, zijn bijvoorbeeld cafés, kappers en winkelcentra (Latham & Layton, 2019).

TUSSEN FUNCTIE EN GEBRUIK

Ten tweede vraagt het versterken van de sociaal-fysieke infrastructuur om een kwalitatieve benadering. Het opstellen van referentienormen kent nu vooral een kwantitatieve benadering, denk aan Excel-sheets en rekenmodellen, terwijl een kwalitatieve benadering inzicht geeft in de verschillende manieren waarop mensen omgaan met hulpbronnen (Janssen, 2024). Een kwalitatieve benadering, in de vorm van bijvoorbeeld gesprekken en wandelingen, kan de daadwerkelijke behoeften van bewoners achterhalen. Het combineren van deze 'zachte', subjectieve data met harde, objectieve data geeft een completer beeld: niet alles is uit te drukken in aantallen en metrages. Een bepaalde functie of bepaald aantal vierkante meter van een bepaalde voorziening geeft geen inzicht in de daadwerkelijk ervaren betekenis van een plek, zo laat de volgende casus zien:

De Schiedamse wijk Nieuwland is een (vroeg) naoorlogse wijk met een kenmerkende stedenbouwkundige opzet van collectieve groene ruimtes tussen flats. De wijk is te typeren als een 'sterk stedelijke wijk', maar is door haar ruime opzet ruim dertien procent groener dan het gemeentelijk gemiddelde (Klimaat-effectatlas, 2021). Uit onderzoek blijkt echter dat de stedenbouwkundige opzet door bewoners meer als een probleem dan een kwaliteit wordt ervaren en er in beperk-

te mate sprake is van eigenaarschap en toe-eigening (Ter Avest & El-Gharbaoui, 2025). De vele vierkante meters groen worden ervaren als kijkgroen en zijn niet tot nauwelijks belangrijk voor bewoners.

Een kwalitatieve benadering maakt ook het gebruik inzichtelijk, in plaats van dat slechts de functie telt. Bij gemeentelijke referentienormen worden voorzieningen als eenheden gezien: een basisschool, een supermarkt, een sporthal. Het is bij referentienormen de aanwezigheid van aantallen of vierkante meters wat telt, terwijl er een groot verschil is tussen de (sectorale) functie en het gebruik van een voorziening. Zo is een school niet enkel een plek voor educatie, maar bij uitstek een ontmoetingsplek voor ouders. Supermarkten kennen een primaire functie (boodschappen), maar zijn – met dank aan de koffietafel – voor een bepaalde doelgroep een betekenisvolle ontmoetingsplek. Een sporthal of voetbalveld is een plek om te bewegen en te sporten, maar de kantine is dikwijls een plek voor ontplooiing, vrijwilligerswerk en de eventuele derde helft. Een plek kan bovendien een samengestelde voorzieningen zijn, zoals een bibliotheek en buurthuis in één.

DE DOELMATIGHEID VAN REFERENTIENORMEN

Verschuiven onderzoekers benadrukken het belang van een zodanige verdeling van voorzieningen waardoor iedereen er toegang tot heeft (Soja, 2009; Setianto & Gamal, 2021; Hussaini et al., 2022). Referentienormen zijn voor gemeenten een middel om inzicht te krijgen in voorzieningen, functies, vierkante meters en euro's. Het biedt gemeenten en de lokale politiek op papier passende informatie om vervolgens strategische keuzes te maken over de schaarse, beschikbare ruimte. In de praktijk blijkt dit middel in beperkte mate sturend te zijn. Ondanks het woord 'norm' zijn referentienormen geen bindende normen. Bovendien zijn referentienormen soms enkel een intern document of ambtelijke nota en zijn ze niet door de gemeenteraad vastgesteld. Deze vrijblijvendheid leidt in de praktijk regelmatig tot ongenoegen, zoals de casus uit de Haagse wijk Bezuidenhout laat zien:

In deze Haagse wijk Bezuidenhout worden de afgelopen jaren veel woningen bijgebouwd. Ondanks de stijgende bewonersaantallen blijven voorzieningen achter. Bewoners stapten daarom in 2023 naar de rechter om de toevoeging van voorzieningen als een huisarts, basisschool en speelplekken af te dwingen (EenVandaag, 2023). Er zou volgens bewoners geen sprake zijn van 'goede ruimtelijke ordening' noch van naleving van het voorzieningenbeleid: de Haagse referentienormen. De Raad van State wees het verzoek af omdat de Haagse referentienormen geen toetsingskader vormen.

Deze casus laat zien dat gemeentelijke referentienormen enige of zelfs veel vrijblijvendheid kennen: het zijn richtlijnen, geen toetsingskader. Daarnaast laat de uitspraak van de Raad van State zien dat voorzieningen als speeltuinen en openbaar groen niet tot de eerste levensbehoeften worden gerekend (Raad van State, 2023) en gemeenten daarom niet wettelijk verplicht zijn om deze aan te leggen. Opvalt dat bij de herziening van de 'Haagse referentienormen maatschappelijke voorzieningen' uit 2021 de nota van naam veranderde: 'Haagse richtinggevende normen voor maatschappelijke voorzieningen en groen 2024'. De richtinggevendheid wordt bovendien expliciet benadrukt in de nota uit 2024: de richtinggevende normen zijn volgens gemeente Den Haag (2024) bedoeld als hulpmiddel, niet als toetsingskader of beleidsregel. Ook lijkt de gemeente Rotterdam de 'zachtheid' van de referentienormen te benadrukken. De gemeente hanteert referentiewaarden in plaats van referentienormen, waarbij ze bovendien vermeldt dat deze waarden aangeven 'met hoeveel ruimte voor maatschappelijke voorzieningen rekening moet worden gehouden bij grote projecten' (gemeente Rotterdam, z.d.).

Bovenstaande voorbeelden laten zien dat referentienormen vooral als uitgangspunt dienen voor een gemeente om het gesprek over het voorzieningenniveau aan te gaan. Ze lijken te fungeren als weliswaar onderbouwd, maar vrijblijvend adviesinstrument. Dit geldt enerzijds voor gesprek-

ken tussen verschillende beleidsvelden, bijvoorbeeld tussen ambtenaren uit het sociaal en het fysiek domein. In een aantal gemeenten zijn hiervoor speciale teams opgezet, zoals het team Bouwen aan Sociaal in Utrecht en het Strategieteam Maatschappelijk Vastgoed in Rotterdam. Anderzijds zijn referentienormen het uitgangspunt voor gesprekken tussen gemeente en marktpartijen. Referentienormen brengen voor deze gesprekken ruimteclaims in beeld: welke voorzieningen moeten we ontwikkelen, bij de realisatie van x aantal woningen?

STURENDE VERDELINGSPRINCIPES

De casus uit Bezuidenhout roept de vraag op wie eigenlijk verantwoordelijk is voor het realiseren van 'goede ruimtelijke ordening' (Boeve en Verdaas, 2024). Een gemeente heeft verschillende rollen en sturingsmogelijkheden voor de ontwikkeling van maatschappelijke voorzieningen (Fennema & Postma, 2024). Juridische en financiële instrumenten worden doorgaans als 'harde' sturingsmogelijkheden van gemeenten gezien (Verheul et al., 2017), terwijl een gedragen verdelingsprincipe eveneens voor een sterke sturing kan zorgen. Vanuit verschillende politiek-filosofische stromingen zijn verdelingsprincipes te onderscheiden, gekoppeld aan verschillende perspectieven op rechtvaardigheid (Buitelaar, 2020). Hierbij kan worden gedacht aan een egalitair 'iedereen hetzelfde' principe, een liberaal 'vrije verdeling' principe, of een principe waarin 'iedereen voldoende' heeft.

Waar referentienormen helpen om het 'wat' in kaart brengen, helpt een verdelingsprincipe om het 'hoe' te verantwoorden. Op deze wijze expliciteren en motiveer je als gemeente ruimtelijke keuzes. Een voorbeeld waarin een ruimtelijke keuze is geëxpliciteerd, is de beleidsopdracht van de Rijks-overheid voor minstens één bibliotheek per gemeente, ongeacht de gemeentegrootte (ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2022). Dit is te zien als een explicitering van een keuze: je weet als gemeente waar je aan toe bent. Met het oog op de druk op voorzieningen, wens je deze duidelijkheid zowel gemeenten alsook ontwikke-

lende partijen toe. Het vaststellen van landelijke referentienormen is daarom ook een interessant idee dat in potentie huidige ontwikkelingen kan versnellen.

Een geëxpliceerd verdelingsprincipe zorgt dat marktpartijen weten waar ze aan toe zijn in de gesprekken over referentienormen en ruimteclaims. Recent onderzoek laat zien dat, mede door de komst van ESG-normen (Janssen, 2024; Burger, 2024), ontwikkelaars in toenemende mate bereid zijn om te investeren in (maatschappelijke) voorzieningen (Kady et al., 2024) en in de omgeving rondom vastgoedobjecten (Robin, 2022), maar vooral wachten op een duidelijke gemeentelijke koers en een actieve gemeentelijke rol. En voor gemeenten is het een uitdaging om grip te krijgen op het stedelijke voorzieningenniveau, getuige de Rotterdamse situatie. Daar worstelt de gemeente met het op peil houden van maatschappelijke voorzieningen en het wel of niet 'uitbesteden' van maatschappelijke functies aan ontwikkelaars (Van den Ende, 2025).

Nu is de gemeentelijke rol gedurende een gebiedsontwikkeling afnemend en steeds passiever (Kady et al., 2024), waardoor doelen die 'aan de voorkant' waren geformuleerd verwateren (Weghorst et al., 2024). En eenmaal ontwikkeld, is de situatie moeilijk terug te draaien. Zo laat het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (2024) zien dat in een Almeerse wijk nauwelijks is geïnvesteerd in ontmoetingsplekken en sociale

voorzieningen en er naderhand beperkte ruimte is om het voorzieningenniveau (nog) op peil te brengen. Verdelingsprincipes geven ruimtelijke keuzes zowel richting als sturing. Ze ondervangen de huidige vrijblijvendheid van referentienormen. Op basis van deze heldere gemeentelijke koers kan bijvoorbeeld een gebiedsorganisatie, programmabureau of plintmanagement een passend vehikel zijn om vervolgens de realisatie van de gewenste voorzieningen te begeleiden. Juist ook wanneer er sprake is van verschillende (grond)-eigenaren en ontwikkelaars.

CONCLUSIE

Dit artikel heeft laten zien dat gemeentelijke referentienormen variëren en in opmars zijn, passend bij een gedeelde druk op voorzieningen. Referentienormen geven inzicht in de behoefte van voorzieningen en zodoende voeding en houvast in gesprekken over de daadwerkelijke uitvoering hiervan met verschillende beleidsvelden en (ontwikkende) partijen. Dit artikel heeft laten zien dat die houvast minder vast is dan wellicht verwacht. Het denken over de sociaal-fysieke infrastructuur helpt om vanuit een brede, kwalitatieve benadering te zien waar het voorzieningenaanbod onder druk staat en welke plekken (ook) als betekenisvol worden ervaren. Het expliceren van een verdelingsprincipe helpt vervolgens om als gemeente ruimtelijke keuzes te verantwoorden en om – samen met ontwikkelende partijen – te komen tot een gemotiveerde verdeling van voorzieningen.

OVER DE AUTEUR

David ter Avest MSc is promovendus bij Universiteit Utrecht en docentonderzoeker bij Hogeschool Rotterdam en Inholland. Zijn onderzoek richt zich op de maatschappelijke kant van gebiedsontwikkeling.

REFERENTIES

- Bijlsma, L. & van Duinen, L. (2021). Publieke voorzieningen. Van voorzieningenlogica naar rendementslogica. *Ruimte+Wonen*, 4/2021.
- Boeve, M. & Verdaas, C. (2024). *Wat is goed in de ruimtelijke ordening?*, Gebiedsontwikkeling.nu. Opgehaald op 19 januari 2025 via <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/wat-is-goed-in-de-ruimtelijke-ordening/>
- Buitelaar, E. (2020). *Maximaal gelijk, voldoende vrij*. TrancityxValiz.
- Burger, S. (2024). *Het fysieke met het sociale verbinden, een verantwoordelijkheid voor ons allen*. Gebiedsontwikkeling.nu. Opgehaald op 19 januari 2025 via <https://www.gebiedsontwikkeling.nu/artikelen/het-fysieke-met-het-sociale-verbinden-een-verantwoordelijkheid-voor-ons-allen/>
- Davern, M., Gunn, L., Whitzman, C., Higgs, C., Giles-Corti, B., Simons, Koen, Villanueva, K., Mavoa, S., Roberts, R., & Badland, H. (2017). Using spatial measures to test a conceptual model of social infrastructure that supports health and wellbeing, *Cities & Health*, 1(2), 194-209, <https://doi.org/10.1080/23748834.2018.1443620>
- EenVandaag (2023). *Wel nieuwe huizen, geen voorzienen*. EenVandaag. Opgehaald op 19 januari 2025 via <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/wel-nieuwe-huizen-geen-voorzieningen-de-inwoners-van-deze-wijk-in-den-haag-wijk-zijn-er-klaar-mee-en-stapten-naar-de-rechter/>
- Enneking, G., Custers, G., & Engbersen, G. (2025). The rapid rise of social infrastructure: Mapping the concept through a systematic scoping review. *Cities*, 158, 105608. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2024.105608>
- Fennema, J. & Kok Postma, I. (, 2024). Referentienormen: hulpmiddel bij kiezen van juiste voorzieningen. Platform31. Opgehaald op 15 januari 2025 via <https://www.platform31.nl/artikelen/het-opstellen-van-referentienormen-voor-maatschappelijke-voorzieningen/>
- Gemeente Amsterdam (2018). *De Amsterdamse referentienormen voor maatschappelijke voorzieningen, groen en spelen*. Gemeente Amsterdam.
- Gemeente Amsterdam (2024). *De Amsterdamse Referentienormen voor maatschappelijke voorzieningen, groen en spelen*. Gemeente Amsterdam.
- Gemeente Den Haag (2024). *Haagse richtinggevende normen voor maatschappelijke voorzieningen en groen 2024*. Gemeente Den Haag.
- Gemeente Rotterdam (z.d.). *Referentiewaarden maatschappelijke voorzieningen*. Gemeente Rotterdam. Opgehaald op 22 januari 2025 via <https://www.rotterdam.nl/referentiewaarden-maatschappelijke-voorzieningen>
- Hussaini, F., Farhadi, E., Pourahmad, A., & Tondelli, S. (2022). Spatial justice in relation to the urban amenities distribution in Austin, Texas. *Spat. Inf. Res.* 31, 113-124 (2023). <https://doi.org/10.1007/s41324-022-00484-z>
- Janssen, C. (2024). *Developing places for human capabilities: Understanding how social sustainability goals are governed into urban development projects* [Proefschrift]. TU Delft.
- Kady, N., Özogul, S., & Tasan-Kok, T. (2024). Lost in translation: Unlocking planning's potential to harness social value from property development projects. *European Journal of Spatial Development*, 21(4), 57-81. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14099252>
- Klimaateffectatlas (2021). Buurtdashboard. Percentage groen. Opgehaald op 11 november 2024 via <https://www.klimaateffectatlas.nl/nl/buurtdashboard?undefined=&gemeente=GM0606&indicator=Percentage+groen>
- Klinenberg, E. (2018). *Palaces for the people*. Penguin Random House.
- Latham, A., & Layton, J. (2019). Social infrastructure and the public life of cities: Studying urban sociality and public spaces. *Geography Compass*, 13(7), e12444. <https://doi.org/10.1111/gec3.12444>
- Latham, A., & Layton, J. (2022). Social infrastructure: Why it matters and how urban geographers might study it. *Urban Geography*, 43(5), 659-668. <https://doi.org/10.1080/02723638.2021.2003609>
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2022). *Kamerbrief over versterken van het stelsel van openbare bibliotheken*.
- Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (2024). *Sociale Duurzaamheid. Kwaliteit tussen de stenen; sociale en maatschappelijke voorzieningen voor leefbare stadsdelen*.
- Moreno, C. (2024). *The 15-Minute City: A Solution to Saving Our Time and Our Planet*. John Wiley & Sons.
- Pinkster, F. (2022). *Buurteffecten. Lexicon nabij sociaal werk (versie 2.0)*. Movisie/Werkplaatsen Sociaal Domein.
- Raad van State (2023). *Uitspraak 202205504/1/R3*. Opgehaald op 19 januari 2025 via

<https://www.raadvanstate.nl/uitspraken/@139773/202205504-1-r3/>

- RLI (2020). *Toegang tot de stad. Hoe publieke voorzieningen, wonen en vervoer de sleutel voor burgers vormen*. Raad voor de leefomgeving en infrastructuur.
- RLI, ROB & RVS (, 2023). *Elke regio telt! Een nieuwe aanpak van verschillen tussen regio's*. Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, Raad voor het Openbaar Bestuur en Raad voor Volksgezondheid & Samenleving
- RMO (2000). *Ongekende aanknopingspunten. Strategieën voor de aanpassing van de sociale infrastructuur*. Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Robin, E. (2022). Performing real estate value(s): Real estate developers, systems of expertise and the production of space. *Geoforum*, 134, 205–215. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2018.05.006>
- Setianto, M. A. S. & Gamal, A. (2021). Spatial justice in the distribution of public services. *IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science*, 673, 012024. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/673/1/012024>
- Soja, E. (2009). The city and spatial justice. *Justice spatiale/Spatial justice*, 1(1), 1-5.
- Ter Avest, D. & El-Gharbaoui, H. (2025). *De wijk als steunstructuur*. Werkplaats Sociaal Domein Zuid-Holland Zuid.
- Ter Avest, D. & Helleman, G. (2022). Semi-publieke ruimte: inleiding op een themareeks. *Rooilijn*, 56.
- Ter Avest, D. (2024). De sociaal-fysieke infrastructuur als fundering voor buurten en wijken. In: B. Herder, E. Beukers, J. Nijkamp, & K. Rusinovic (red.), *Zachte stad*. (pp. 47-51). Platform Stad en Wijk.
- Van den Berg, C., & Kok, A. (2021). *Regionaal maatschappelijk onbehagen: naar een rechtsstatelijk antwoord op perifeer ressentiment*. Ministerie van LNV.
- Van den Ende, T. (2025). Hoe de gemeente met nieuw beleid weer grip op maatschappelijk vastgoed wil krijgen. Dubbelinterview. Vers Beton, opgehaald op 20 juni via <https://www.versbeton.nl/2025/06/hoe-de-gemeente-met-nieuw-beleid-weer-grip-op-maatschappelijk-vastgoed-wil-krijgen/>
- Verheul, W. J., Daamen, T., Heurkens, E., Hobma, F., & Vriends, R. (2017). *Gebiedstransformaties. Ruimte voor durven diversiteit*. TU Delft.
- Voogd, J. de, & Cuperus, R. (2021). *Atlas van afgehaakt Nederland. Over buitenstaanders en gevestigden*.
- Weghorst, M., Buitelaar, E., & Pelzer, P. (2024). A dynamic justice framework for analyzing conceptions of justice: the case of urban development projects. *Planning Theory*, <https://doi.org/10.1177/14730952241280523>
- Whittington, J., Prasetyawati, D., & Chen, C. W. (2024). The role of urban and regional planning in the provision of social infrastructure. In *Handbook of Social Infrastructure* (pp. 364-393). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781800883130.00034>